

*Отдельный вектор публикации очерчивает роль, значение и сущность гражданского воспитания в современном обществе.*

**Ключевые слова:** гражданское общество, государство, общественная жизнь, гражданское воспитание, институты гражданского общества.

**Onischenko N. Civil society and modern state: vectors and conditions of interaction.**

*Modern democratic processes in the society set a number of important tasks before the legal science. In particular, regarding the interaction and interdependence of civil society, the state and such phenomenon as social life. Understanding these and related processes this article is devoted to consideration.*

*A separate vector publication outlines the role, value and nature of civic education in modern society.*

**Keywords:** civil society, state, social life, civic education, civil society institutions.

УДК 323(477)-044.922

**Пархоменко Н. М.**  
доктор юридичних наук, професор,  
вчений секретар Інституту держави і права  
ім. В. М. Корецького НАН України

## ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ СУЧАСНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНІ

*Проаналізовано трансформаційні право-державотворчі процеси на теренах України кінця ХХ – початку ХХІ століть. Розглянуто концептуальні підходи до визначення сутності та змісту правової реформи, визначено основні умови та чинники її забезпечення та здійснення.*

**Ключові слова:** трансформація, правова реформа, чинники, умови, мета, зміст, ознаки.

Дев'яності роки ХХ століття характеризуються масштабним реформуванням на теренах країн колишнього соціалістичного табору, в тому числі і в Україні. Сьогодні можна підсумовувати та констатувати як певні здобутки, так і безперечні прорахунки. Зокрема, на думку В. М. Полтеровича, результати десятиріччя реформ складно охарактеризувати іншим чином, ніж одну з самих крупних економічних катастроф ХХ століття. За сім років двадцять шість країн Східної Європи та бувших країн Радянського Союзу, які реформувалися, втратили в сумі більше ніж 25% власного ВВП. Більшість країн не повернулись на дореформаційний рівень випуску в кінці десятирічного періоду [1].

При цьому, не дивлячись на типовість та схожість становлення та розвитку зазначених держав на тому чи іншому історичному етапі, кожна з них зберігає свої особливості, лише їй притаманні властивості та ознаки, зумовлені соціально-економічними, політичними чинниками. У більшості пострадянських країн спостерігається очевидний компроміс між старим і новим, у той же час особливістю в цих країнах є значною мірою стихійне становлення державності [2].

Корінні зміни державного та суспільно-політичного ладу країн пострадянського простору кінця 80-х – початку 90-х років ХХ століття розпочалися саме з правової реформи та призвели до утворення ряду незалежних держав, так званих молодих

демократій. Цей період в новітню історію увійшов під назвою “парад суверенітетів” та зумовив активізацію конституційного будівництва в цих країнах, а по суті відбувся перегляд чинних на той момент конституцій. В результаті всі ці країни прийняли нові конституції, в яких намагалися закласти фундамент розвитку правової, економічної, політичної, соціальної систем.

Сутність цього процесу полягає у кардинальній відмові від авторитарних і тоталітарних конституційних моделей та прийняття основних законів демократичного змісту. Нові конституції, як правило, були результатом тривалого та складного конституційного процесу, що передбачав втілення власних національних здобутків кожної країни у цій галузі та врахування міжнародних стандартів в галузі прав і свобод людини, які вироблені світовим співтовариством. При цьому слід зазначити, що ідея створення незалежних держав отримала підтримку переважної більшості населення, але навіть з часом у масовій свідомості не виникло переконання у незворотності державницьких трансформаційних процесів.

Нова модель конституції відобразила перехідний характер розвитку суспільства в зазначений період, при цьому конституції молодих демократій є дуже схожими за змістом, з одного боку, з іншого – мають окремі положення, що обумовлені особливостями розвитку суспільства і держави.

Більше ніж чверть століття тому Україна проголосила про розбудову незалежної демократичної самостійної держави. Відбувся перехід на якісно новий рівень державотворення і правотворення, який вимагав модернізації існуючого державного ладу. Як відомо, державотворення – це безперервний процес, який в своєму розвитку має різні періоди і перехід на якісно новий рівень та формування у державі новітніх відносин еволюційним шляхом в більшості вимагає трансформації державного ладу, в тому числі системи органів державної влади, адміністративно-територіального устрою, правової системи. Всі ці роки були присвячені реформуванню найважливіших суспільних відносин. Зокрема, зміни відбувалися у політичній, економічній, правовій, соціальній сферах, але не торкнулися сутності відносин між громадянами та державою. У підсумку наразі ми маємо знову реформи, знову удосконалення, підвищення, посилення, покращення і т. ін.

Яскравим показником розвитку суспільних відносин в Україні є забезпечення прав і свобод громадян. Наразі в Європейському суді з прав людини знаходиться понад 18 тис заяв громадян України щодо порушення їх прав і законних інтересів. При цьому всі національні можливості щодо їх відновлення вичерпано. Це майже 20% від всіх позовів, які знаходяться на розгляді у ЄСПЛ.

Такі результати були наслідком проведення політики запозичення моделей правових, політичних, економічних та ін. інститутів розвинених країн без урахування сутнісних ознак власного національного державного і конституційного ладу, стану та особливостей економіки, ментальності, культури, традиційних економічних та політичних зв'язків, геополітичного становища і т.ін. Потребує узгодження імплементація у національне законодавство європейських норм та національна ментальність, традиції та цінності.

Сучасні трансформаційні процеси в Україні загалом та оновлення Конституції України як його результат має на меті: систематизацію конституційного нормативного масиву, посилення конституційних гарантій прав і свобод людини і громадянина,

реальне забезпечення їх захисту насамперед у судовому порядку; забезпечення здійснення ефективної державної влади на засадах чіткого розподілу функцій, удосконалення системи стримувань і противаг, збалансування всього державного механізму; розширення конституційного регулювання інститутів безпосередньої демократії; оптимізацію територіальної організації влади в Україні; розвиток місцевого самоврядування; продовження судової реформи та реформи правоохоронних органів; встановлення конституційних засад участі України у процесах світової і європейської інтеграції та ін.

При цьому слід зазначити, що зміст конституційного процесу в Україні та, відповідно зміст Конституції та конституційного законодавства України, має узгоджуватися з міжнародними та європейськими правовими актами, оскільки в протилежному випадку інтеграційні прагнення держав будуть неефективними.

Відповідно реалізація положень Угоди про асоціацію між Україною та ЄС також вимагає проведення низки реформ.

Наразі Україна залишається в статусі так званої перехідної держави, яка постійно проводить реформи та періодично змінює стратегічні орієнтири розвитку, а по суті якісно та остаточно не змінює зміст суспільно-політичних відносин, що не дає їм змоги остаточно сформуватись. Відповідно не набули завершеної форми державний устрій, державний лад, державний режим як складові елементи форми держави. Як перехідний характеризується також і розвиток суспільства та економіки. За таких умов суб'єктивні та об'єктивні чинники, які визначають ці процеси, набувають суперечливої взаємодії. Зазначене потребує своєчасного урахування та відповідної оцінки з боку владних структур, оскільки саме їх недооцінка, як свідчить історія, може суттєво (як негативно, так і позитивно) впливати на проведення та результати правової реформи.

Наразі, як і у середині 90-х років, здається, що основною причиною суспільно-політичної кризи, суспільних негараздів та соціального регресу є конституція та законодавство, які не відповідають потребам українського суспільства, європейським принципам та міжнародним стандартам. З іншого боку, очевидним є той факт, що прийняття нової Конституції або внесення змін до чинної та удосконалення законодавства саме собою не означає реального правопорядку. Зазначене зумовлює здійснення сутнісних та змістовних перетворень в галузі економіки, які підвищать конкурентоспроможність України на міжнародній арені та добробут пересічних громадян; рівень правопорядку в державі; забезпечення реалізації конституційних прав громадян. При цьому слід зазначити, що ефективність реформування багато в чому залежить не лише від об'єктивної потреби, але й наукового обґрунтування. Відповідно наукового опрацювання потребують теоретико-методологічні проблеми визначення сутності та змісту правової реформи.

Основні питання дискусії, що розгорнута навколо цієї проблеми є такі: визначення сутності цього процесу, його складових, мети, завдань, принципів проведення, засобів забезпечення, етапів, видів. З огляду на існуючий науковий доробок в цій галузі, можна виокремити декілька підходів. Насамперед, правова реформа розглядається як процес удосконалення законодавства, практики його застосування, підвищення ролі судової влади, підвищення рівня правової культури (В. Горобець). Як зміну встановлених у законах основних засад, принципів і цілей

правового регулювання суспільних відносин задля досягнення якісно нового режиму правопорядку, визначає правову реформу Б. В. Малишев [3]. Із встановленням нового правопорядку пов'язує правову реформу В. Сорокін [4].

На думку О. І. Ющика, правова реформа передбачає удосконалення управлінської діяльності державного апарату, в результаті чого стверджується новий режим законності. Водночас правова реформа має сенс як державно-правова, що передбачає одночасно із зміною правової матерії відповідні перетворення державних структур і способу їх функціонування [5].

Більш широкий підхід продемонстровано у працях В. В. Лемака, Г. В. Мальцева, А. М. Колодія, на думку яких, правова реформа – це державна політика, спрямована на системні перетворення за допомогою юридичних засобів сутності держави, її основних функцій, правових основ стосунків із суспільством на основі принципів конституціоналізму та правової держави. Об'єктом правової реформи є правова система [6]; це серія цілеспрямованих перетворень, результатом яких є поступове формування нової правової системи, або поява у діючій системі нових якостей, рис чи істотних ознак [7]; це всеохоплююча та системна програма заходів, які спрямовані на створення та забезпечення ефективного функціонування правової системи [8]. Я. Ленгер також визначає правову реформу як багатовимірне і конгломератне поняття [9].

На думку Н. Матузова та А. В. Малько, правова реформа – розумна, ефективна, цивілізована форма управління суспільством в умовах переходу до сильної правової держави з ринковою економікою та ефективним законодавством. Вона є базовим елементом реформування в цілому; це комплекс ідей, завдань, програм, установок, що реалізуються у сфері дії права та за допомогою права [10].

Кожен із зазначених дослідників, визначаючи сутність і зміст правової реформи, робить акцент на тій чи іншій ознаці цього суспільного явища, яка, на їх переконання, яскравіше її характеризує. Тому, для визначення поняття “правова реформа” насамперед необхідно з'ясувати його ознаки.

В. В. Лемак виділяє сутнісні ознаки правової реформи, а саме: 1) виступає державною правовою політикою; 2) є реформаторською діяльністю і в цьому плані відрізняється від еволюції, з одного боку, і революції, з іншого; 3) заснована на законі, тобто здійснюється виключно на основі чинного законодавства і в межах, визначених ним. Автор при цьому підкреслює, що в даному випадку “закон” розуміє саме як “правовий закон”; 4) здійснюється переважно за допомогою юридичних засобів; 5) органічно пов'язана з правом та праворозумінням у суспільстві; 6) вектор правової реформи полягає в становленні інститутів конституціоналізму та засад правової держави, утвердженні їх у суспільстві та державі [11].

На думку В. О. Сердюка, основними ознаками правової реформи є: базування на праві; здійснення правовими методами; охоплення, головним чином, правової сфери діяльності; підкріплення, якщо це потрібно, силовими методами, примушенням; публічність; офіційність; має зовнішній вираз у вигляді правових і організаційних форм її здійснення [12].

Таким чином, правова реформа завжди має мету, завдання, суб'єктів, принципи здійснення, межі, етапи, тобто механізми проведення. Залежно від особливостей останнього розрізняють види правових реформ. Змістовно правова реформа означає істотну зміну встановлених основоположних засад, принципів, завдань, цілей

правового регулювання суспільних відносин [3], приведення їх у відповідність об'єктивним потребам суспільного розвитку. Насамперед, передбачається внесення змін і доповнень до чинної конституції або розробка і прийняття нової конституції, де і містяться зазначені засади. Як наслідок і продовження реформи – удосконалення конституційного законодавства та звичайних законів. Суттєва зміна змісту чинної системи законів зумовить оновлення системи підзаконних нормативно-правових актів, як приведення їх у відповідність. Останнє є також складовою правової реформи.

З іншого боку, правова реформа може відбуватися без змін Основного закону та відповідно до його основних положень. Тобто зміст реформування державно-правових інститутів обмежується розвитком і конкретизацією норм конституції та не може їм суперечити. При цьому, розглядаючи правову реформу як один із різновидів соціальної реформи, можна стверджувати, що соціальна реформа передбачає зміни, перетворення, нововведення, перевлаштування певної сторони суспільного життя (порядків, інститутів, організацій, закладів), що не усуває основ існуючої соціально-політичної структури і наявного суспільного ладу [13]. Важливим для здійснення реформ є чітке розуміння змісту основ ладу, оскільки вони визначають загальні межі та орієнтири змін. З цього приводу юридичні енциклопедичні видання виділяють три поняття ладу: конституційний, державний і суспільний. З них найбільш загальним вважається поняття конституційного ладу, під яким розуміється сукупність основоположних правовідносин, закріплених і нерідко спеціально виділених конституцією. Відповідні конституційні положення іноді наділяються найвищим рівнем юридичної жорсткості. Конституційний лад має місце за наявності конституції, включаючи в себе державний і суспільний лад. Конституції є в більшості сучасних держав, зокрема в Україні, тому видається доцільним трактувати реформи як зміни, що не порушують основ саме конституційного ладу [14].

Крім того, здійснення правової реформи потребує легітимності, узгодженості з економічними та фінансовими можливостями, кадровим та інституційним забезпеченням і т. ін. Все це є обов'язковими чинниками та складовими механізму проведення реформи, за допомогою яких правова система та її окремі елементи здатні змінюватися і удосконалюватися, бути ефективними. Крім того, важливим є створення передумов для виключення ситуацій, коли суспільні відносини регулюються стабільними, але неефективними нормами права, які зумовлюють стагнацію суспільного розвитку та породжують кризові явища.

На забезпечення правопорядку безпосередньо впливають й інші чинники, серед яких: недостатній розвиток стійких елементів громадянського суспільства; відсутність необхідної кількості активних соціальних суб'єктів правового реформування, здатних не тільки підтримувати, але й проводити демократичні перетворення; бажання й потреба отримання швидкого ефекту за короткий історичний проміжок часу; наявність у попередньому історичному розвитку системи соціалізації населення, зорієнтованої на формальний характер існування конституції, а також значного розриву між конституційними нормами і реально діючими інститутами [15]. Аналіз зарубіжного досвіду, особливо країн пострадянського простору, свідчить про типовість такої ситуації.

Чинників, що підвищують ймовірність уникнення зазначеного та ефективного впровадження правової реформи декілька. Серед них необхідно виділити такі.

Запровадження і реалізація правової реформи потребує насамперед політичних умов, а саме досягнення згоди між політичними силами в парламенті, які мають вплив на прийняття рішень. Зокрема, це стосується внесення змін і доповнень до чинного законодавства.

Проведення реформ потребує науково-методологічного забезпечення та супроводження, в тому числі і використання зарубіжного досвіду.

Ідеологічним чинником проведення правової та пов'язаної з нею низки інших реформ є формування національної ідеї. При цьому слід зазначити, що як правова, так і політична ідеологія справляють безпосередній вплив на формування правового світогляду громадян як форми правової свідомості, наповнюючи його зміст.

Подоланням зазначеної кризи, на думку окремих науковців, є формування національної ідеї як сукупності ідей, системи поглядів на об'єднання нації навколо спільної мети, спрямованої на здобуття державності та її подальший розвій [5]. Відповідно, українська національна ідея – це теоретичний вираз самоусвідомлення українським народом своєї самобутності та індивідуальності, власної самоцінності, права на самовизначення та самостійний розвиток, на національну незалежність [6]. На думку О. Тимошенко, національна ідея виникає тоді, коли нація як суб'єкт у своєму духовному та культурному розвитку досягає певного рівня усвідомлення своєї унікальної окремішності серед інших націй і народів світу, необхідності духовного й соціально-політичного самозабезпечення за умов рівноправного спілкування з ними.

Суспільно-політичні, у тому числі й міжнародні, умови розвитку України в історичному контексті свідчать про постійний рух у цьому напрямі. На сучасному етапі йдеться про її утвердження та надання характеру об'єднуючої, консолідуючої державної ідеї, яка оволоділа б свідомістю народу. Складовою правового світогляду сучасного українця має бути самоусвідомлення себе як частини нації, що існує в межах незалежної держави, яка будує своє сьогодення і майбутнє на історично перевірених цінностях.

Серед аргументів на користь національної ідеї як засадничого елементу правового світогляду громадян: рівність прав і можливостей усіх громадян; зміна пріоритетів: не боротьба “за” і “проти”, а в ім'я розбудови держави; спрямування до загальної мети – духовного піднесення і матеріального добробуту громадян, де держава є інструментом досягнення зазначеного; забезпечення поступовості розвитку державності в Україні як спільності історичної долі всіх народів, що в різні часи мешкали і мешкають на її території та ін. [8].

Тож національна ідея через свідомість суб'єкта стає складовою його правового світогляду, здійснюючи ціннісний вплив на процеси правотворчості й правореалізації, а в підсумку – удосконалення правопорядку як мети правової реформи.

#### **Використані джерела:**

1. Полтерович В. М. Элементы теории реформ / В. М. Полтерович. – М. : Экономика, 2007. – С. 3.
2. Пронюк Н. В. Національне законодавство і його роль у демократичних перетвореннях в Україні : дис... канд. юр. наук: 12.00.01 / Н. В. Пронюк. – К., 2004. – 198 с.
3. Малишев Б. В. Правова реформа: поняття, ознаки, види / Б. В. Малишев // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2011. – № 3. – С. 19-23. – Режим доступу : [http://nbuv.gov.ua/UJRN/bmju\\_2011\\_3\\_5](http://nbuv.gov.ua/UJRN/bmju_2011_3_5)
4. Сорокин В. В. Общее учение о государстве и праве переходного периода / В. В. Сорокин. – М., 2010. – 424 с.

5. Ющик О. І. Правова реформа: загальне поняття, проблеми здійснення в Україні [Текст]: монографія / О. І. Ющик. – Київ: Ін-т законодавства Верховної Ради України, 1997. – 191 с.
6. Лемак В. В. Правова реформа в Чехії і Словаччині в умовах постсоціалістичної модернізації: теоретичні і практичні проблеми: автореф. дис. ... док. юрид. наук / В. В. Лемак. – Х, 2003. – С. 5.
7. Мальцев Г. В. Понимание права. Подходы и проблемы / Г. В. Мальцев. – М., 1999. – 511 с.
8. Шаkun В. І., Колодій А. М. Правова система – основа державно-правової реформи в Україні / В. І. Шаkun, А. М. Колодій // Державно-правова реформа в Україні: матеріали науково-практичної конференції. – К., 1997. – С. 123-125.
9. Ленгер Я. І. Реформування правової системи як засіб підвищення її ефективності: автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Я. І. Ленгер. – К, 2007. – 20 с.
10. Матузов Н., Малько А. В. Теория государства и права: учебник / Н. Матузов, А. В. Малько. – М., 2002. – С. 459.
12. Лемак В. В. Правова реформа в Чехії і Словаччині в умовах постсоціалістичної модернізації: теоретичні і практичні проблеми [Електронний ресурс] / В. В. Лемак. – Режим доступу: [library.nulau.edu.ua/.../cgirbis\\_64.exe](http://library.nulau.edu.ua/.../cgirbis_64.exe)
13. Сердюк В. О. Правова реформа: теоретико-правові засади правового визначення терміну / В. О. Сердюк // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право. Випуск 23. Частина І. Том 1. – С. 102.
14. Філософія політики: корот. енцикл. слов. / авт.-упоряд. В. П. Андрущенко [та ін.]. – К.: Знання України, 2002. – С. 480.
15. Кравченко С. Теоретичне розуміння реформ як форми суспільних змін / С. Кравченко // Вісник Національної академії державного управління. – С. 17-18. [file:///D:/Documents%20and%20settings/Downloads/Vnadu\\_2010\\_2\\_4.pdf](file:///D:/Documents%20and%20settings/Downloads/Vnadu_2010_2_4.pdf)
16. Горбатенко В. П. Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть: монографія / В. П. Горбатенко. – К.: Видавничий центр “Академія”, 1999. – С. 136.

**Пархоменко Н. Н. Теоретические и практические аспекты современных трансформационных процессов в Украине.**

*Проанализированы трансформационные процессы в сфере правотворчества и государственного управления в Украине в конце XX – начале XXI столетий. Рассмотрены концептуальные подходы к определению сущности и содержания правовой реформы, определены основные условия и факторы ее обеспечения и проведения.*

**Ключевые слова:** трансформация, правовая реформа, факторы, условия, цель, содержание, признаки.

**Parkhomenko N. Theoretical and practical aspects contemporary transformation processes in Ukraine.**

*Analyzed the transformation processes in the field of law-making and public creativity in Ukraine at the end of the 20th century and the beginning of XXI centuries.*

*Considered the conceptual approaches to determination of essence and contents of legal reform, the basic conditions and factors of its welfare and spending.*

**Keywords:** transformation, legal reform, conditions, aim, contents, signs.